

IDEOLOGIJOS PROBLEMA SOVIETINIAME MARKSIZME IR TYLIOJI POLEMIKA „MEŠKAUSKO MOKYKLOJE“

LAURYNAS PELURITIS

Bolševikų sukurtas totalitarinis Sovietų Sąjungos eksperimentas buvo vienas iš praktinių marksizmo įsikūnijimų, kuris savo ruožtu laipsniškai subrandino instituciškai įtvirtintą ideologinę teoriją – marksizmą-leninizmą¹. Vis dėlto sovietiniame marksizme, kurio raida nuolatos buvo kreipiama ir normuojama politinėmis ir jėgos priemonėmis (teorinė polemika kartu neretai būdavo ir politinė kova dėl valdžios), nebuvo vienareikšmiško sutarimo, kas yra ideologija. Tad interpretuojant sovietinį marksizmą kaip tam tikrą doktrinų visumą (ir šios doktrinos raidą), į akis krinta visa eilė teorinių problemų. Kas yra ideologija? Kaip ją apibrėžė sovietiniai marksistai? Akivaizdu, kad ideologijos sąvoką reikia tirti tiek bendrame marksistinės filosofijos kontekste, tiek tai, kaip ideologijos sampratos ir problemos buvo artikuluojamos sovietiniame ideologiniame ir filosofiniame diskurse, kokio būta ideologijos santykio su mokslu ir marksistiniu moksliskumo vaizdiniu². Į šią problemą verta pažvelgti ir dėl to, kad skirtingose sovietmečio filosofų ideologijos sampratos interpretacijose galima išvelgti jų santykį su oficialia ideologine ortodoksija.

Lietuvos filosofijos istorijoje kaip viena nedaugelio filosofinių mokyklų

¹ Lietuviškajame filosofijos ir istoriografijos diskurse taip pat būta gana gyvos diskusijos apie sovietinės ideologijos poveikį visuomenei ir akademinėi bendruomenei; žr. Tomas Sodeika, Arūnas Sverdiolas, „Gyvenimas kolboje ir tuoj po to“, in: *Metmenys*, Chicago, 1991, Nr. 60, p. 29–45; Alvydas Jokubaitis, „Marksizmas ir lietuviškoji istoriografija“, in: *Lietuvos sovietinė istoriografija: Teoriniai ir ideologiniai kontekstai*, sudarytojai Alfredas Bumbauskas ir Nerijus Šepetys, Vilnius: Aidai, 1999; Marius Povilas Šaulauskas, „Lietuva iki ir po 1990-ųjų: apie modernizaciją ir galvojimo būdą“, in: *Problemos*, Vilnius, 1998, t. 53, p. 5–24; Nerija Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007.

² Išsami marksistinės mokslo filosofijos istorinė apžvalga (ypač jos raida Rusijoje) aprašyta Helena Sheehan, *Marxism and the Philosophy of Science: A Critical History: The First Hundred Years*, London: Verso, 2017.

siejama su Eugenijaus Meškausko (1909–1997) asmeniu³. Kartu pagrįstai galima teigti, kad yra sukurtas apologetinis Meškausko kaip „liberalaus“, „originalaus“ ir „autentiško“ marksisto mitas⁴. Taigi Meškauskas ir jo „mokyklos“ atstovai yra puikus išeities taškas sovietinio marksizmo Lietuvoje tyrimui. Toks pasirinkimas yra sąlygotas ir tų objektyvių aplinkybių, kad Meškauskas iš esmės per visą sovietmetį buvo labai įtakingas akademikas, akademinis administratorius, pedagogas ir mąstytojas⁵. Todėl siekiant prisidėti prie teorinių sovietinio marksizmo interpretacijų ir sovietinio laikotarpio Lietuvos filosofijos tyrimų⁶, šiame straipsnyje nagrinėjama sovietinė

³ Apie tai, kas yra (ir ar yra) Meškausko mokykla, kurie filosofijos lauko veikėjai jai priklausė, taip pat būta nemažai diskusijų; žr. Danutė Kapačiauskienė, „Profesorius Eugenijus Meškauskas ir Lietuvos filosofija“, in: *Problemos*, Vilnius, 1990, t. 44, p. 28–36; Alvydas Jokubaitis, „Lietuvos filosofinė tradicija postmodernizmo akivaizdoje“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, Vilnius, 1994, Nr. 11, p. 38–47; Arvydas Šliogeris, „Mokytojas“, in: *Problemos*, Vilnius, 1998, t. 54, p. 35–38; Nerija Putinaitė, „Ar esama Lietuvoje filosofijos?“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, Vilnius, 2001, Nr. 11, p. 599–605; Aldis Gedutis, „Filosofija Lietuvoje po 1989: ką apie tai byloja lietuviški akademiniai žurnalai“, in: *Problemos*, Vilnius, 2010, t. 78, p. 7–21.

⁴ Šis naratyvas daugiau plėtotas su Vilniaus universiteto Filosofijos katedra susijusių buvusių Meškausko studentų ir kolegų; žr. Krescencijus Stoškus, „Interpretacinė filosofija ir E. Meškausko metodologija“, in: *Problemos*, Vilnius, 1998, t. 54, p. 13–20; Henrikas Zabulis, „Neįsiterpęs į dogmą“, in: *Problemos*, Vilnius, 1998, t. 54, p. 25–31; Česlovas Kalenda, *Profesorius Eugenijus Meškauskas: asmenybė ir veikla*, Vilnius: Margi raštai, 2018; Albinas Plėšnys, „Rašant Vilniaus universiteto Filosofijos katedros istoriją“, in: *Problemos*, priedas, Vilnius, 2018, p. 106–108. Kitiškai tokie naratyvai menkai analizuoti ar kritikuoti, todėl išskirti galima nebent Juozo Tumelio tekstą; žr. Juozas Tumelis, „Laiškas redaktoriui, arba Marksizmo („su lietuvišku veidu“) alchemija“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, Vilnius, 1994, Nr. 6, p. 1–3.

⁵ Meškauskas buvo pirmasis marksizmo-leninizmo dėstytojas Vilniaus Valstybiniame universitete nuo 1940 m. ir vėliau nuo 1944 m., 1947–1956 m. buvo Istorijos ir filologijos fakulteto dekanas, 1956–1959 m. – prorektorius mokslo reikalams, 1956–1987 m. ėjo Filosofijos katedros vedėjo pareigas.

⁶ Lietuvos filosofijos istorijos sovietmečiu tyrimai dar tik įsibėgėja. Daugiausia bibliometrinių ir biografinių duomenų yra surinkęs Gintaras Kabelka; žr. Gintaras Kabelka, „Lietuvos filosofijos raida 1960–2010: apimtis, institucijos, leidiniai“, in: *Problemos*, Vilnius, 2012, t. 81, p. 109–123; Gintaras Kabelka, *Lietuvos filosofijos istoriografija*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2016; *Lietuvos filosofinės minties istorijos šaltiniai*, t. 4: *Sovietinis laikotarpis 1945–1989*, sudarė Gintaras Kabelka, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2019. Kaip svarbus indėlis gali būti pažymėta Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto išleista sovietinės politinės minties antologija; žr. Justinas Dementavičius, Algimantas Jankauskas, Kęstutis Girnius, et al. (sud.), *Lietuvos politinės minties antologija*, t. 3: *Politinė mintis Lietuvoje 1940–1990 m.*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013. Etikos tyrinėjimų lauką savo studijoje apie sovietinę ateizaciją yra palietusi Nerija Putinaitė, *Nugenėta pušis: Ateizmas kaip asmeninis apsisprendimas tarybų Lietuvoje*, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, Lietuvos katalikų mokslo akademija, 2015. Taip pat ga-

ideologijos samprata ir jos refleksijos Lietuvos marksistų – Eugenijaus Meškausko ir jo ryškiausių mokinių Justino Karoso (1937–2012) ir Albino Lozuraičio (1934) – sovietinio laikotarpio tekstuose.

Straipsnyje ginama tezė, kad ideologijos sąvoką sovietiniame marksizme ištiko laipsniška erozija vis plečiant jos apimamų reiškinių lauką, o tai sąlygojo skirtingų ideologijos sampratų plėtotę. Straipsnyje teigiama, kad (1) Meškauskas savo dėstytoje doktrinoje išlaikė oficialiai įtvirtintai marksizmo-leninizmo interpretacijai būdingą ideologijos supratimą, akcentuodamas marksistinės ideologijos tariamą moksliskumą; (2) Lozuraitis, kitaip negu Meškauskas, siūlė atskirti ideologinius (vertybinius) ir mokslinius marksizmo aspektus, didesnę reikšmę teikdamas vertybiniam marksizmo elementui; (3) Karosas ieškojo kompromiso tarp šių dviejų pozicijų. Straipsnyje pirmiausia bus nagrinėjami ideologijos sąvokos virsmai sovietinio marksizmo kontekste, paskui bus pereita prie to, kaip ideologijos sampratos klausimą sprendė minėti autoriai.

Istorinis filosofinių-ideologinių institucijų ir svarbiausių veikiančiųjų asmenų tyrimas paliekamas anapus šio straipsnio ribų. Laikomasi pozicijos, kad norint pažinti sovietinę ideologiją, reikia tirti ne tik empiriškas jos apraiškas, bet ir sovietinės ideologijos konceptualinę sąrangą. Tai svarbus elementas tiriant ideokratinio tipo režimus. Tad šiuo atveju koncentruojamasi į ideologijos teoriją, o ideologija kaip praktika ir politika paliekama anapus tyrimo lauko, juo labiau kad ne visi aptariami autoriai ir jų idėjos turėjo kokio nors poveikio politinei tikrovei (ši poveikį priskiriant tokiems politiniams lyderiams kaip Leninui ar Stalinui, akivaizdu, kad jo negalima pripažinti Meškauskui, Lozuraičiui, Karosui ir kitiems panašaus kalibro autoriams).

Marksistinė „praktika“ kaip emancipacija iš ideologinės sąmonės.

Karlas Marxas *Tezių apie Feuerbachą* vienuoliktoje tezėje teigė, kad iki šiol filosofai tik aiškino pasaulį, o dabar atėjo laikas jį keisti⁷. Antroje tezėje Mar-

lima išskirti keletą apžvalginio pobūdžio straipsnių: Romanas Plečkaitis, „Lietuviškojo pasaulio filosofiniai akiračiai amžių tėkmėje“, in: *Problemos*, Vilnius, 2007, t. 72, p. 9–25; Evaldas Nekrašas, „Filosofija ir politika atgimimo epochoje“, in: *Problemos*, Vilnius, 2008, t. 74, p. 9–15; Algimantas Jankauskas, „Filosofai – Sąjūdžio ideologai“, in: *Sąjūdžio ištakų beieškant: nepaklusiųjų tinklaveikos galia*, mokslinės redaktorės Jūratė Kavaliauskaitė ir Ainė Ramonaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2011, p. 163–184.

⁷ Karlas Marksas, „Tezės apie Fojerbachą“, in: Karlas Marksas, Frydrichas Engelsas, *Vokiečių ideologija: Naujosios vokiečių filosofijos, atstovaujamos Fojerbacho, B. Bauerio ir Štirnerio ir vokiečių socializmo, atstovaujamo įvairių jo pranašų, kritika*, iš vokiečių kalbos vertė A. Kanapeckas, Vilnius: Mintis, 1974, p. 465.

xas pasiūlė savitą tiesos sampratą: „Klausimas, ar žmogaus mąstymui yra pasiekama tiesa, yra ne teorijos klausimas, bet praktikos klausimas“⁸. Šios dvi sentencijos gali būti pasitelktos aiškinant vėlesnės marksizmo raidos įtampas tarp filosofinės doktrinos, kuri tiria ir kritikuoja žmogiškąją tikrovę (neabejotinas marksizmo poveikis sociologijai, ekonomikai, istoriografijai), ir konkrečios politinės ideologijos, kuri tą tikrovę nori ne tik suprasti, bet ir radikaliai transformuoti pagal savus reikalavimus per konkrečias, dažniausiai totalitarines, politines praktikas.

Herbertas Marcuse sovietiniam (1917–1947) marksizmui pašvęstoje knygoje teorijos ir praktikos santykį apibrėžė taip: „Marksistinė teorija pasirodo kaip esmiškai nauja filosofija, substancialiai skirtinga nuo pagrindinės Vakarų filosofijos tradicijos. Marksizmas pretenduoja išpildyti šią tradiciją, pereidamas nuo ideologijos prie tikrovės, nuo filosofinės interpretacijos prie politinio veiksmo“⁹. Politinis veiksmas bolševikinio-komunistinio judėjimo kontekste visų pirma suprantamas kaip „proletariato revoliucija“. Sovietinis marksizmas šia prasme gali būti aiškinamas kaip į praktinių tikrovės keitimą nukreipta marksizmo atšaka, plėtojanti vieną iš marksizme nuo pat pradžių glūdėjusių sandų, o Sovietų Sąjunga kaip šios atšakos raidos atspindys ir kartu formuotojas¹⁰.

Su marksistinės teorijos ir praktikos santykiu susijusi ir ideologijos problema. Nors ideologijos sąvoka dažnai siejama su marksistine teorija, tačiau marksizmo klasikai apie ideologiją kaip svarbų konceptą daug nekalbėjo. Visgi sunku paneigti, kad marksistinė filosofija pradėjo nuo ideologijos kritikos ir žadėjo ne tik socialinę emancipaciją, bet ir išsivadavimą iš ideologijos kaip klaidingos, iškreiptos sąmonės. Marxas ir Engelsas *Vokiečių ideologijoje* rašė: „Jei visoje ideologijoje žmonės ir jų santykiai yra apversti aukštyn kojomis tartum kameroje obskuroje, tai šis reiškinys taip pat kyla iš istorinio jų gyvenimo proceso, – panašiai kaip daiktų apvertimas akies tinklainėje – iš betarpiškai fizinio jų gyvenimo proceso“¹¹. Jie manė, kad vyraujanti ideologija atspindi valdančiosios klasės (kapitalistinės buržuazijos) idėjas ir kartu neleidžia engiamiesiems (proletariatui) pamatyti tikrovės ir suvokti savo tikrųjų, klasinių interesų. Atitinkamai, marksistinės filosofi-

⁸ *Ibid.*, p. 463.

⁹ Herbert Marcuse, *Soviet Marxism: A Critical Analysis*, Harmondsworth: Penguin Books, 1971, p. 15.

¹⁰ Tiesa, pats Marxas, prisiminus jo 1877 m. laišką Nikolajui Danielsonui, nemanė, kad Rusijoje yra objektyvios sąlygos sėkmingai proletarinei revoliucijai prasidėti.

¹¹ Karlas Marksas, Frydrichas Engelsas, *Vokiečių ideologija*, p. 20.

jos siūloma ideologijos kritika atveria kelią emancipacijai ir revoliuciniam veikimui. Nors, anot Marxo, visiškas išsivadavimas iš ideologijos tegalimas pakeitus visuomeninius santykius determinuojančią bazę. Ideologijos valdomai sąmonei apibūdinti dažnai naudojamas ir „melagingos sąmonės“ (*falsches Bewusstsein*) terminas, kurio pirmas pavartojimas užfiksuotas 1893 m. liepos 14 d. Engelso laiške Franzui Mehringui. Skirtingais pavidalais šią idėją plėtojo įvairios marksistinės minties kryptys – vieni laikėsi pozicijos, kad pakanka pakeisti objektyvias visuomenines sąlygas, perimti gamybos priemones, o pergalė protuose ateis savaime, kiti – kad pergalė reikalinga visų pirma kultūros erdvėje ir proletariato sąmonėje. Šiuos požiūrių skirtumus į tai, kaip turi būti įveikta dominuojanti ideologija, lėmė bazės ir antstato santykio supratimas. Tad marksizmo klasikai ideologijos terminą vartojo ne šiaip nusakyti politinių idėjų sistemas, o kaip specifinį kritinį terminą.

Tačiau sovietinėje marksizmo teorijoje ideologija pradėta taikyti auto-referentiškai ir pradėjo apimti vis daugiau skirtingų reiškinių ir sferų. Tai, žinoma, gerai dera su faktu, kad marksistinė teorija virto ir totalitarine praktika. Pirmasis ideologijos terminą taip pradėjo taikyti Leninas, dar 1902 m. rašęs apie tai, kad socialdemokratija turi ne tik „vadovauti ekonominei darbininkų kovai, bet taip pat ir politinei proletariato kovai, ji neturi nė akimirksniai paleisti iš akių mūsų galutinio tikslo, visada propaguoti, saugoti nuo iškreipimų ir toliau vystyti proletarinę ideologiją – mokslinio socializmo mokymą, t. y. marksizmą. Mes turime nepailstamai kovoti prieš visokią buržuazinę ideologiją [...]“¹². Taigi jis aiškiai įvardijo marksistinę ideologiją kaip politinę ideologiją tarp kitų ideologijų (nors ją taip pat bandė grįsti tariamu mokslininku, kam ypač daug dėmesio skirta jo 1908 m. veikale *Materializmas ir empiriokriticizmas*). Vis dėlto Leszko Kołakowskio teigimu, būtent Stalino valdymo laikotarpiu ideologijos sąvoka pradėta taikyti itin plačiai ir iš esmės naudoti aprašant visas egzistuojančias socialinės sąmonės formas, „įskaitant ir tas, kurios turėjo pateikti mokslinį pasaulio vaizdinį, laisvą nuo mistifikavimo ir iškreipimo“¹³. Stalinas, laimėjęs politinę kovą dėl valdžios bolševikų partijos viduje, ėmėsi kodifikuoti oficialiai pri-

¹² Владимир Ленин, „Политическая агитация и „классовая точка зрения““, in: Владимир Ленин, *Полное собрание сочинений в 55 томах*, t. 6, Москва-Ленинград: Издательство политической литературы, 1963, p. 269.

¹³ Leszek Kołakowski, *Main Currents of Marxism: The Founders. The Golden Age. The Brakedown*, translated from Polish by P. S. Falla, New York-London: W. W. Norton, 2005, p. 127.

imtą ortodoksinę marksizmo interpretaciją (įvedė ir įtvirtino marksizmo-leninizmo terminą) ir bolševikų partijos istoriją. To užbaigimu tapo 1938 m. milijoniniu tiražu pasirodžiusi *Visasąjunginės komunistų partijos (bolševikų) istorija: Trumpasis kursas (История всесоюзной коммунистической партии (большевиков): Краткий курс)*¹⁴. *Trumpojo kurso* skyriuje „Apie dialektinį ir istorinį materializmą“, kuriame susisteminta tai, kas paranku iš Marxo, Engelso, Plechanovo, Lenino, Bucharino ir kitų, Stalinas ideologiją paminėjo tik vieną kartą (cituodamas Marxą) ir ją apibrėžė kaip ekonominės bazės ir gamybos sąlygų nulemtą antstatą, apimantį juridinius, politinius, religinius, meninius ir filosofinius elementus¹⁵. Tačiau pačioje knygoje nebijota vartoti *bolševikinės ideologijos* termino, kalbėta apie Lenino sukurtus marksistinės partijos ideologijos pagrindus (žodis „ideologija“ ir jo vediniai knygoje pasirodo 26 kartus)¹⁶. Taigi ideologija čia jau apibrėžta ne kaip iškreipta sąmonė, o kaip tiesiog materialinės bazės sąlygotas antstatas.

Taip buvo nuosekliai naikinama riba tarp mokslinio pažinimo ir politinės ideologijos reikalavimų bei reikmių, tolstant nuo pradinės ideologijos sąvokos reikšmės, kokia ji buvo Marxo ar Engelso darbuose. Kaip teigia Kołakowskis, totalitarinis stalinizmas išsilaisvinimą iš ideologijos ir ideologizuoto pasaulio vaizdo pakeitė radikaliu visa ko ideologizavimu. Tai gerai susisiejo su sovietinio marksizmo pretenzijomis turėti tariamai mokslinę ideologiją ir ją lydinčias kvazimokslines disciplinas – mokslinį komunizmą, mokslinį ateizmą ir pan. Viso to rezultatas buvo leninietiško partiškumo principo viršenybės įtvirtinimas tiek praktikoje, tiek teorijoje, kai pagrindinis mokslo teisingumo kriterijus yra partijos aprobuotos ideologinės dogmos.

Ideologijos sąvokos kaitos paradoksalumą galima apibūdinti ir taip: marksistinė ideologijos kritika pritaikytina ir bolševikų valdymo aiškiniui. Komunistų partija buvo valdančioji klasė, kuri skelbėsi valdanti proletariato vardu, o jų skelbiama marksistinės doktrinos versija tarnavo valdžios įtvirtinimui, atspindėjo „klasinį“ interesą, t. y. buvo ideologija (nors atstovavo universalų – proletariato – interesą). Tad marksistinės tradicijos rėmuose sovietiniam marksizmui pagrįstai galima taikyti ideologijos terminą,

¹⁴ Nors, kaip pastebi Kołakowskis, daugelis marksizmo-leninizmo aspektų (ekonomikoje, gamtos moksluose, filologijoje ir t. t.) buvo iškristalizuoti ir įtvirtinti tik po Antrojo pasaulinio karo.

¹⁵ *История всесоюзной коммунистической партии (большевиков): Краткий курс*, Москва: Издательство ЦК ВКП(б) „Правда“, 1938, p. 126.

¹⁶ *Ibid.*, p. 30.

komunistų partiją (bolševikus) vadinti valdančiąja klase, o darbininkus ir kitus visuomenės sluoksnius – kaip išnaudojamus ir represuojamus¹⁷.

Sovietinės ideologijos pretenzijos į „moksliškumą“. Sovietinės ideologijos sąvokos virsmai atvedė prie to, kad vieni marksistai mokslą pozicionavo kaip neideologinį reiškinį ar net jį priešpriešino ideologijai, o kiti ideologijos ir mokslo santykį regėjo kaip probleminį ir manė, kad ideologija gali apimti net ir gamtos mokslus. Justinas Karosas XX a. aštuntame dešimtmetyje nusistovėjusią sovietinę ideologijos apibrėžtį apibendrino taip: „Dabartinėje tarybinėje filosofinėje literatūroje ideologija dažniausiai tapatinama su visuomenine sąmone apskritai. Tokiu būdu ji apima politinius, teisinius, dorovinius principus, filosofiją, meną, religiją. Žodžiu, visas visuomenės dvasinis gyvenimas (išskyrus nebent socialinę psichologiją ir iš dalies mokslą) yra ideologija“¹⁸.

Šį mokslo išskyrimą galima aiškinti scientistinėmis marksizmo pretenzijomis: per tariamai neideologizuotą mokslą esą galima pagrįsti „mokslišką ideologiją“. Istorinio žvilgsnio privilegija leidžia ne tik pagrįstai suabejoti tokiu moksliškumu, bet ir įsitikinti jo ideologiškumu būtent melagingos sąmonės prasme. Tariamas marksizmo-leninizmo moksliškumas, pradėtas ir įtvirtintas sovietinio marksizmo ortodoksijos pradininkų ir galutinai Stalino, išliko ir vėlesniais SSRS istorinės raidos etapais. Tai gerai matyti žiūrint į tai, kaip ideologijos sąvoka apibrėžiama sovietiniuose marksistinės filosofijos vadovėliuose, filosofijos žodynuose. Tačiau marksistinės filosofijos kontekste ideologijos ir mokslo sampyna nėra atsitiktinė. Kaip pastebi Marius Povilas Šaulauskas, „neabejotina, kad marksizmas yra pagrįstas racionalumo bei moksliškumo kategorijomis ir be jų nėra įmanomas. Pagrindinis marksizmo teiginys, pašauktas pateisinti viso projekto teisingumą, – sudėtinga visuomeninių ir gamybinių santykių sąraizga: visuomenės būtį esą galima ne tik „moksliškai“ suprasti, bet ir ją iš esmės pagerinti, racionalizuoti. Marksizmas, kaip, beje, ir jo amžininkas – naujasis sociologijos mokslas, ne tik įtikėjo principiniu socialinės tikrovės pažinumu, bet ir mokslinio jos pagerinimo galimybe“¹⁹. Stalinizme, nemenka dalimi ir po

¹⁷ Andrei Grinėv, „Was there Socialism in the USSR? Regarding Myths in Russian Historiography“, in: *Geopolitics, History, and International Relations*, New York, 2016, t. 8 (1), p. 56–58.

¹⁸ Justinas Karosas, „Apie ideologijos sampratą turinį“, in: *Problemos*, Vilnius, 1977, t. 17, p. 12.

¹⁹ Marius Povilas Šaulauskas, *op. cit.*, p. 9.

Stalino mirties, ši mokslo ir ideologijos simbiozė virto faktiniais pančiais moksliniams tyrimams, kurie negauna ideologinio valdžios institucijų leidimo vykti. Ideologija savo teisingumą neva sėmė iš mokslinio pažinimo, tačiau iš tiesų veikė kaip mokslus kontroliuojantis ir cenzūruojantis veiksnys. Todėl tiek Stalino valdymo laikotarpiu, tiek nemenka dalimi vėliau politinė galia buvo tiesiogiai susieta su autoritetu filosofiniame-ideologiniame ir moksliniame diskursuose.

Tik destalinizacijos (visų pirma po TSKP XX suvažiavimo) dėka įvairiose akademinio gyvenimo srityse pradėjo rasti prielaidos gamtos mokslus santykinai laisvinti nuo ideologijos ir pamažu atsivėrė tyrimų įvairovės galimybės. Kołakowskis tai pavadino marksizmo-leninizmo kaip vientiso pasaulėvaizdžio pabaiga. Žinoma, tai nereiškia, kad marksizmo-leninizmo buvo atsakyta kaip oficialios ideologijos (kaip ir kovos su kitamintyste). Apskritai daugybė doktrinos elementų išliko tokie patys, kokie buvo suformuluoti Stalino. Santykinai nurimus represijoms ir sušvelnėjus vidinių komunistų partijos kovų pobūdžiui, nusistovėjo ir daugiau mažiau pastovi oficialiosios marksizmo doktrinos interpretacija, pateikiama politiškai apbruotuose vadovėliuose ir metodinės medžiagos rinkiniuose aukštųjų mokyklų dėstytojams ir studentams²⁰. Taip sovietinis marksizmas virto savotiška vadovėline scholastika.

Lakoniškai ir tiksliai sovietinės ideologijos sampratos istorinį dviprasmiškumą suformulavo Karosas:

Marksistinėje filosofinėje literatūroje ideologijos samprata irgi tebėra nevienoda bei griežčiau nenusistovėjusi. Dar 1922–1923 m. tarybinių filosofų diskusijoje ideologijos klausimu išsiskyrė dvi nuomonės. Vieni, remdamiesi K. Markso ir F. Engelso veikaluose pateiktu ideologijos, kaip iškreiptos, iliuzinės sąmonės, nusakymu, buvo tos nuomonės, kad ideologijos terminas netaikytinas kalbant apie socialistinės visuomenės socialines vertybes. Pasak jų, ideologija, kaip tam tikras dvasinis fenomenas, būdinga tik klasiinei antagonistinei visuomenei. O socializme jai nebelieka vietos, nes gamtos ir socialinių reiškinių aiškinime viešpatauja mokslinė materialistinė metodologija. Kiti tvirtino, kad ideologi-

²⁰ Pavyzdžiai lietuvių kalba: Viktoras Afanasjevas, *Filosofijos žinių pagrindai: Marksizmo-leninizmo pagrindų mokyklų klausytojams*, Vilnius: Mintis, 1970; Valentinas Asmusas [ir kt.], *Trumpa filosofijos istorijos apybraiža*, Vilnius: Mintis, 1964; [D. Danilenko ir kt.], *Pradinis filosofijos kursas*, Vilnius: Mintis, 1967; *Marksistinės-lenininės filosofijos pagrindai*, vertė J. Montrimas, M. Pagirys, A. Beržinskas, L. Sidarienė, E. Brazaitė ir J. Macaitis, Vilnius: Mintis, 1973; *Filosofijos žodynas*, red. M. Rozentalis, iš rusų kalbos vertė K. Gaivenis, M. Joffė, J. Montrimas, J. Petronis, V. Andrijauskas, lietuviškąjį leidimą redagavo R. Plečkaitis, Vilnius: Mintis, 1975; Aleksandras Spirkinas, *Marksistinės filosofijos kursas*, Vilnius: Mintis, 1969.

jos tapatinimas su iškreipta sąmone yra niekuo nepagrįstas dalykas. Kiekviena ideologija – tiek ikisocialistinė, tiek ir socialistinė – išreiškianti tam tikros socialinės klasės siekimus, kurių turinys esąs objektyvus. Todėl bet kokia ideologija laikytina teisinga ir tikroviška. Iš to, kad joje nesuvokiamas keliamų socialinių principų ryšys su ekonomine klasės padėtimi, nedarytina išvada, jog ideologija iškreiptai atspindi tikrovę.²¹

Kaip minėta, nusistovint stalininei marksizmo-leninizmo interpretacijai, sovietinis marksizmas pradėtas oficialiai įvardyti kaip ideologija (tai nepakito ir postalininiu laikotarpiu), taip sukuriant poreikį atskirti skirtingas ideologijas „rūšis“, jas įvertinant teisingumo-klaidingumo kategorijomis.

Vėlyvojo sovietmečio vadovėlinis marksizmas ideologijos sąvokoje akcentavo keletą svarbiausių elementų:

- 1) ideologija yra vadinamojo antstato dalis, ji apima visuomenėje egzistuojančias politines, teisines, socialines, estetines, religines ir filosofines pažiūras bei idėjas, atspindi visuomenėje egzistuojančius objektyvius ekonominius santykius;
- 2) marksistinės-lenininės ideologijos skirtingumą nuo kitų ideologijų dėl jos klasinio turinio (atstovavimo proletariato interesams) ir to, kad ji grindžia istorinį komunizmo sukūrimo tikslą, jos partiškumą;
- 3) jos mokslinį pobūdį, pagrįstą tariamai objektyviu tikrovės atspindėjimu ir tikrovės aiškinimu pagal dialektinio ir istorinio materializmo principus, taip pat priešingumą religinei ir idealistinei pasaulėžiūrai;
- 4) praktinį ideologinio darbo elementą tiek diegiant marksistinę ideologiją plačiosioms masėms, tiek partinį darbą saugant ideologijos grynumą²².

Dera pastebėti, kad įtampa tarp partiškumo ir moksliskumo principų paprastai sprendžiama deklaratyviais pareiškimais, o ne argumentuota pozicija, kaip šie skirtingi principai tarpusavyje sąveikauja (arba tiesiog apeliuojama į „būtiną“ praktikos ir teorijos sąsają).

Meškausko, Karoso ir Lozuraičio ideologijos sampratos. Meškausko, Karoso ir Lozuraičio pozicijos išsiskyrė būtent dėl ideologijos ir mokslo santykio. Ideologiją ir ideologinį procesą savo istorinio materializmo paskaitose Meškauskas apibūdino taip: „visuomeninių motyvų (neasmeninių) sritis

²¹ Justinas Karosas, *op. cit.*, p. 12

²² Viktoras Afanasjevas, *op. cit.*, p. 316–317; [D. Danilenko ir kt.], *op. cit.*, p. 268–270; *Filosofijos žodynas*, p. 172.

ir yra ideologijos sritis. Ideologijų atsiradimo ir kitimo procesas – ideologinis procesas [...]. Patys visuomeninių santykių vertinimai dar nesudaro ideologijos. Ideologija apima vertinimus kartu su jų teoriniu pagrindimu“²³. Ideologinis procesas yra būtent tas objektas, kurio vyksmą ir jo prielaidas turi nagrinėti istorinis materializmas (bendruosius vystymosi dėsnius nagrinėja dialektinis materializmas). Meškausko teigimu, ideologijas galima skirstyti tiek pagal tai, kokios klasės interesus jos atstovauja, tiek pagal „visuomenės pažangos kriterijus“ į reakcines, konservatyvias, revoliucines, reformistines ir pan.²⁴ Jo manymu ideologija yra priklausoma nuo egzistuojančių socialinių institutų, gamybos, ekonominės visuomenės struktūros ir formuoja pagrindą to, kaip žmonės vertina socialinę tikrovę. Istoriskai ideologizaciją Meškauskas visų pirma siejo su klasinės visuomenės kuriamu susvetimėjimu, tačiau atkreipė dėmesį ir į revoliucinės ideologijos reiškinių (visų pirma ir aukščiausiu laipsniu – marksizmą). Kalbėdamas apie marksizmą kaip ideologiją, Meškauskas pabrėžė ideologijos sąryšį su pažintine veikla ir tai, kaip moksliniai teiginiai gali būti inkorporuoti į ideologinius ginčus. Pasak jo, marksizmo kaip doktrinos ir ideologijos, kuri ne tik aiškina, bet ir vertina tikrovę, pranašumas prieš kitas yra jos metodologinis turinys ir moksliskumas²⁵. Visa tai reikia matyti meškauskinės marksizmo kaip bendrosios mokslų metodologijos koncepcijos kontekste, kurioje marksistinė filosofija buvo pristatoma visų pirma kaip mokslo filosofija, turinti padėti konkreitiems mokslams su jų metodų atranka ir kritika. Meškausko teigimu, mokslinės metodologijos pagalba tiriant realius visuomenės raidos poreikius ir perspektyvas (o ne apeliuojant į abstrakčias teisingumo sampratas ar konstruojant idealius socialinius modelius), galima patvirtinti ideologijų ir kitų visuomeninių vertinimų turinių teisingumą (taikyti joms „tiesos kriterijų“), tad ideologinis ginčas nebėra vien skirtingų vertybių supriešinimas²⁶. Todėl marksistinė ideologija esą įgauna mokslinį pobūdį ir nebėra vien socialinis utopizmas (tuo tarpu kitos ideologijos yra susvetimėjusios ir iškreiptos klasinės visuomenės sąmonės produktas). Iš esmės tai reiškia fakto ir vertybės perskyros nutrynimą, tačiau detaliau klausimo,

²³ Eugenijus Meškauskas, *Istorinis materializmas: Paskaitų konspektas*, [mašinėraštis], [konspekto autorė Jūratė Skersytė, mašinėraštiniu nuorašas Albino Plėšnio], Vilnius, 1968, p. 74, in: Autoriaus asmeninis archyvas.

²⁴ *Ibid.*, p. 75.

²⁵ Eugenijus Meškauskas, *Marksistinės filosofijos metodologinė apybraiža*, Vilnius: Mintis, 1988, p. 17.

²⁶ *Ibid.*, p. 137.

kaip ideologiniai vertinamieji teiginiai gali būti moksliskai verifikuoti ar falsifikuoti, Meškauskas nenagrinėjo (nebent kiekvienai žmogaus protinei veiklai – kartu ir mokslui – taikysime labai plačiai suprastą ideologijos sąvoką, ko Meškauskas akivaizdžiai nedaro). Pasak jo:

Marksistinės filosofijos, kaip apibrėžtą objektą turinčio mokslo, metodologinė paskirtis ją daro pasaulėžiūrą kuriančiu veiksniu tiek pažintiniu, tiek ir ideologiniu aspektu. Pats pasaulėžiūros skirstymas į mokslinę ir nemokslinę (t. y. religinę) galimas metodologiniu pagrindu: pasaulėžiūra yra tiek moksliška, kiek moksliška jos metodologija. Antra vertus, nuo metodologijos priklauso ir ideologinių vertinimų pobūdis. Marksistinė filosofija sudaro naujos ideologinių vertinimų teorijos metodologinį pagrindą.²⁷

Tad Meškauskas tik savaip plėtojo iš esmės sovietinę marksizmo ideologijos ir mokslo sampyną, tik jo atveju mokslas nėra visiškai subordinuojamas ideologijai, o jam paliekama autonominė erdvė ir bent teoriškai deklaruojama galimybė daryti grįžtamąjį poveikį ideologijai. Meškausko manymu, vertinamieji ideologijų kriterijai (t. y. politinių ideologijų normatyvumas) gali būti objektyviai paaiškinti ir taip įjungti į objektyvų pažintinį procesą:

Nustaćius mokslinio ideologijos aiškinimo galimybę, nebelieka pagrindo priešpastatyti ideologiją pažinimo proceso turiniui. Konkretus pažintinio ir ideologinio aspekto darnos pavyzdys yra marksistinė komunizmo teorija. Komunizmas čia traktuojamas kaip objektyviai sąlygota visuomenės raidos pakopa, kurios istorinis būtinumas pagrindžiamas nesiremiant vertinamojo pobūdžio argumentais. Šiuo atžvilgiu ji yra griežtai pažintinio turinio teorija, visiškai nusipelnanti „mokslinio komunizmo“ pavadinimo. Kaip teorinis revoliucinio darbininkų judėjimo programų ir atitinkamų vertinimų pagrindas, ši teorija atlieka svarbų ideologinį vaidmenį.²⁸

Meškausko manymu, apsisprendus kovoti dėl komunizmo galima objektyviai moksliskai pažinti komunizmo teoriją, kuri savo ruožtu gali būti adaptuota kaip normatyvi ideologija²⁹. Taigi Meškausko atveju galima kalbėti apie tam tikrą normatyvinio marksizmo elemento deideologizaciją ar bent redukcionizmą, įvedant jį į bendro mokslinio pažinimo lauką. Ideologinis ginčas Meškauskui yra ne kova tarp skirtingų vertybinių pozicijų, o tarp teisingu ir neteisingu pažinimu grįstos socialinės ir politinės prakti-

²⁷ Eugenijus Meškauskas, „Marksistinė filosofijos ir jos objekto koncepcija“, in: *Problemos*, Vilnius, 1974, t. 13, p. 108.

²⁸ *Ibid.*, p. 109.

²⁹ Eugenijus Meškauskas, *Istorinis materializmas*, p. 77.

kos, tad šiuo aspektu jo marksizmas tolsta nuo revoliuciniais sentimentais ir socialine utopija paremtos ideologijos sampratos, bet išlieka sovietinės marksizmo ortodoksijos rėmuose.

Karosas savaip plėtodamas meškauskišką nuostatą dėl ideologijų mokslinio pagrįstumo išskyrė du skirtingus ideologijos aspektus (arba lygmenis): „1) ideologija išreiškia tam tikrus socialinių santykių principus bei normas arba teikia tam tikrų socialinių santykių politinę, teisinę bei dorovinę sankciją ir 2) teoriškai pagrindžia tuos principus bei normas“³⁰. Pasak jo, pirmoji samprata gali būti apibūdinama pagal jos turinį ar teigiamus, sankcionuojamus socialinius santykius ir taip galima išskirti feodalinę, buržuazinę ar socialistinę ideologiją. O antroji samprata adresuota į ideologijos principų ir normų „pagrindimo būdą“, tad gali būti įvardijama kaip religinė (pagrįsta Dievo idėja, abstrakčiai formuluojamomis žmogaus proto ar prigimties apibrėžtimis) arba mokslinė ideologija (pagrįsta objektyviu istoriniu būtinumu). Taigi čia galima pastebėti, kad sovietinė ideologija išskiriama tiek vertybiniu, tiek pagrindimo lygmeniu kaip pranašesnė prieš kitas:

Abi čia nurodytos ideologijos charakteristikos pateisinamos tais atvejais, kai jos yra taikomos tai pačiai skirtingų ideologijų pusei apibūdinti, t. y. kai mes kalbame, pavyzdžiui, apie ideologijos principų bei normų pagrindimo būdą ir atskiriame religinę ideologiją nuo mokslinės ideologijos ir t. t., arba kai kalbame apie ideologijos socialinį turinį ir nurodome šiuo atžvilgiu skirtingas ideologijas – vergvaldinę, feodalinę, buržuazinę ir t. t. Bet kada skirtingų ideologijų pusių charakteristikos vartojamos kaip vienerūšiai dalykai (pavyzdžiui, kai sąvoka „socialistinė ideologija“ priešpastatoma „religinei ideologijai“), atsiranda painiava, kuri lydi kiekvieną skirtingų sąvokų sutapatinimą. Ideologijos turinio charakteristika, savaime suprantama, yra pagrindinė, rūšinė charakteristika, rodanti, kokie visuomeniniai santykiai yra jos sankcionuojami. Pagal pagrindimo būdą šito neįmanoma nustatyti jau vien todėl, kad tie patys visuomeninių santykių principai gali būti įvairiai pagrindžiami. Kaip žinome, buržuazinių visuomeninių santykių principai buvo grindžiami ir religiška, ir antireligiška (žmogaus prigimtimi, jo protu). Socialistinių visuomeninių santykių principai kadaise irgi buvo grindžiami abstrakčiai suprantamo žmogaus proto reikalavimais (utopinis socializmas), ir tik vėliau juos imta grįsti moksliskai, t. y. pažintais materialiniais visuomenės vystymosi poreikiais (marksistinis, mokslinis socializmas).³¹

Nors Karosas savo prieigoje prie ideologijos problemos ir mėgino išskirti vertybinį bei mokslinį lygmenį, tačiau socialistinės ideologijos pranašumą, kaip ir Meškauskas, jis rėmė jos pačios „moksliskumu“.

³⁰ Justinas Karosas, *op. cit.*, p. 17–18.

³¹ *Ibid.*, p. 18–19.

Lozuraitis tokiame kontekste atrodo kaip išimtis. Nors 1963 m. straipsnyje „Moralinių socialistinės ideologijos principų metodologiniai pagrindai“³² jis ideologiją apibrėžė sovietinei ortodoksijai charakteringu būdu, taip pat išskirdamas jos „mokslinį“ pobūdį, tačiau vėliau, ypač XX a. devintame dešimtmetyje, jis apie ideologiją pradėjo kalbėti klasikiniiais marksizmo terminais – kaip iškreiptą, melagingą sąmonę. Kitaip negu Meškauskas ar Karosas, Lozuraitis savo vėlesniuose darbuose iš esmės kitaip perdėliojo mokslo ir ideologijos santykį: „Mokslas – tai tokia visuomenės raidos dvasinė forma, kuri jau suvokia savo priešingumą ideologijai, tačiau išimtinai savo jėgomis mėgindamas ją įveikti, mokslas pats tampa socialinių vertinimų ir objektyvavimo būdu, taigi įgyja ideologijos reikšmę“³³. Mokslas, jo manymu, ne tik įgyja ideologinį vaidmenį socialinėje tikrovėje, bet ir „nėra kokia nors universali visokių socialinių problemų sprendimo panacėja. Išimtinai savo jėgomis, t. y. vien „teisingu“ pažinimu, mokslas negali nei įveikti senos ideologijos, nei sukurti naujos“³⁴. Ideologinės sąmonės įveikimas esą galimas tik su į praktiką orientuotos marksistinės teorijos pagalba, priešingu atveju mokslinis pažinimas virsta dar viena susvetimėjusios ideologinės sąmonės išraiška, taigi moksliskumas, Lozuraičio manymu, savaime nėra išsivadavimas iš ideologinio abejotinum.

Taigi išryškėja esminis Meškausko ir Lozuraičio skirtumas: Meškauskas mėgino bent iš dalies deideologizuoti marksizmą (sujungti tiesos pažinimo ir vertybių sritis), o Lozuraitis kaip tik priešingai – sugražino ir išryškino vertybinio angažuotumo marksistinėje teorijoje aspektą, pabrėždamas tiesos ir vertybės pasirinkimo skirtingumą. Socialinė tikrovė, kartu ir jos pažinimas, pasak Lozuraičio, negali būti atskirtos nuo vertybinio angažuotumo:

socialinė teorija yra esminis socialinio praktinio gyvenimo elementas, ir ji negali atsiriboti nuo žmonių praktinės veiklos ir jos tikslų, neprarasdama savo objekto. Dėl savo konstruktyvios reikšmės visuomenės gyvenime socialinis pažinimas yra priverstas orientuotis į socialinį idealą, idealią tikrovę, į tai, kas turėtų būti, o tai negali neįnešti į jį subjektyvių ir teleologinių momentų [...].³⁵

Akivaizdu, kad čia išlaikytas partiškumo principas, bet, kitaip negu Meškauskas, Lozuraitis nesirinko apeiti šios problemos grynai formaliu

³² Žr. Albinas Lozuraitis, „Moralinių socialistinės ideologijos principų metodologiniai pagrindai“, in: *Filosofija*, Vilnius, 1963, t. 3, p. 5–21.

³³ Albinas Lozuraitis, *Metodologiniai marksistinės socialinės filosofijos bruožai*, Vilnius: Mintis, 1986, p. 201.

³⁴ *Ibid.*, p. 206.

³⁵ *Ibid.*, p. 8–9.

būdu. Šią gnoseologijos ir aksiologijos santykio problematiką Lozuraitis artikuliuoja per tiesos ir vertybės, teorijos ir praktikos dichotomijas. Lozuraičio teigimu, nors aksiologija kaip atskira filosofijos kryptis iškilo tik XIX a., tačiau vertybių problema (nors ir neįvertinant vertybės koncepto) egzistavo iš esmės per visą filosofijos istoriją³⁶.

Lozuraičio požiūriu, marksistinė filosofija į vertybinius (aksiologinius) tyrimus turi žvelgti ne tik kaip į filosofijos istorijos objektą ar kritikuoti šią filosofinę prieigą kaip marksizmui svetimą, kartais net priešingą, o kaip tik ieškoti jiems vietos marksistinėje teorijoje: „marksizmo filosofija šiuo atžvilgiu ne tikrai nėra išimtis, – joje potencialiai glūdi vertybinio požiūrio mokslinio pagrindimo principai, kurie ir sudaro vertybių teorijos pagrindą“³⁷. Pažinimo siekis taip pat reikalauja vertybinio angažuotumo. Kaip kritikuo-damas XVIII a. materialistus teigia Lozuraitis, „Pažinimas numato tam tikrą vertinimo momentą. Jis remiasi prielaida, kad tiesa yra vertinga ir siektina, o netiesa – nevertinga ir atmestina. Žodžiu, tiesa yra pažinimo prasmė ir tikslas“³⁸. Jam svarbu ir tai, kad joks socialinis ar moralinis normatyvumas negali būti išvestas nei iš gamtos tvarkos, nei iš mechanistiškai suprasto visuomenės determinizmo. Nors Lozuraitis teigia skeptiškai vertinąs įvairias pastangas filosofiją, etiką ir aksiologiją atskirti nuo mokslo, žmogiškojo gyvenimo praktiką – nuo teorinio pažinimo, tačiau jo teoriniuose veikaluose svarbesnis akcentas visuomet gula ant vertybinio angažuotumo³⁹. Todėl Lozuraitis, ypač knygoje *Tiesa ir vertybė* (1980), suproblemino vertybinį marksizmą ir metodologinį-pažintinį (ypač socialinės sferos) šios filosofijos krypties skirtumą (nors ir prisidengdamas tariamu senovės Graikijos filosofijos tyrimu per tiesos ir vertybės santykį). Lozuraičio požiūriu, faktų ir vertybių taip lengvai sujungti neįmanoma, Davido Hume'o žodžiais tariant, panaikinti skirtį tarp „yra“ ir „privalo būti“.

Taigi Lozuraitis labiau pabrėžia praktiką, susietą su „teisingu“ vertybiniu angažuotumu kaip svarbiausiu aspektu, o marksistinėms aspiracijoms į mokslumą palieka antrinį vaidmenį. Tačiau lieka neaišku, kaip marksizmas, bent iš dalies atskyrus jį nuo jo mokslumo aspiracijų, gali išvengti

³⁶ Albinas Lozuraitis, *Tiesa ir vertybė: Teorinė ir praktinė antikinės filosofijos orientacija*, Vilnius: Mintis, 1980, p. 44–45, 66.

³⁷ Albinas Lozuraitis, „Apie filosofinius vertybių teorijos pagrindus“, in: *Problemos*, Vilnius, 1976, t. 17, p. 19.

³⁸ Albinas Lozuraitis, „Pažinimas kaip laisva veikla (I)“, in: *Problemos*, Vilnius, 1972, t. 9, p. 16.

³⁹ Albinas Lozuraitis, „Apie filosofinius vertybių teorijos pagrindus“, p. 22–24.

tapimo ideologija kaip iškreiptos sąmonės produktu, ar juo labiau rasti tvarynų marksizmo kaip politinės teorijos ir praktikos pagrindą vertybių sferoje. Meškauskas gi išlieka vėlyvajam sovietmečiui gana būdingoje ir neoriginalioje pozicijoje, kuri teigia, kad marksizmas yra mokslų metodologijos filosofija (ir apskritai išlaiko tas sąvokines skirtis, kurios dar Stalino buvo išdėstytos *Trumpajame kurse*). Tokie sovietinių marksistų svarstymai geriausiai parodo abejotinus sovietinio marksizmo pagrindus, jo kvazimokslinių pretenzijų bergždumą (ką iš dalies pripažino ir visa sovietinė sistema, su destalinizacija laipsniškai mažinusi tiesioginių kišimąsi į gamtos mokslus, o marksistinei-lenininei teorijai palikusi vis labiau formalią mokslo metodologijos poziciją).

Įdomu tai, kad nors tarp Meškausko ir jo mokinių ir galima išžvelgti polemiką dėl vieno svarbiausių teorinių marksizmo aspektų, tačiau aptardami ideologijos sampratą nei Karosas ar Lozuraitis, nei juo labiau Meškauskas niekur vienas kito neminėjo ir necitavo. Toks nenoras veltis į tiesioginę polemiką galėjo būti padiktuotas tiek pagarbos Meškausko autoritetui, tiek sovietinėje akademinėje terpėje egzistavusios elgesio kultūros, kurioje vieši ginčai ir diskusijos dažnai buvo naudotos kaip susidorojimo su oponentais priemonė, o ne dialogui su kolegomis megzti. Kita vertus, išsiskyrimas šiais ir kitais klausimais turėjo būti akivaizdus tiek iš Filosofijos katedroje vykusių mokslinių seminarų, tiek žinant artimą autorių bendravimą.

Bet ar nors vieną iš jų būtų galima pavadinti revizionistu? Andrzejus Walickis teigia, kad revizionistai Rytų Europoje postalininiu laikotarpiu „sąmoningai nutraukė ryšius su bolševizmu ir stengėsi jungti miglotai suprantamą socializmą su liberalinėmis-demokratinėmis vertybėmis. Marksizmas jiems buvo istorijos teorija ir tyrinėjimų metodas, o ne idealaus komunizmo statybos programa“⁴⁰. Norint pilnai atsakyti į šį klausimą, reiktų platesnio žvilgsnio į šių trijų autorių išpažintas doktrinas, tačiau šiek tiek galima pasakyti jau dabar. Apie atvirą bolševizmo atmetimą sovietinio laikotarpio tekstuose kalbos būti, žinoma, negali, kaip ir apie socializmo ar liberalių vertybių išpažinimą. Tačiau tai greičiau politinis, o ne teorinis kriterijus. Žvelgiant iš teorinės pusės, yra akivaizdu, kad Meškausko ir jo mokytinių doktrinose labiau buvo akcentuojamas marksizmas kaip bendroji mokslų teorija (dialektinis materializmas), socialinių mokslų metodologija (istorinis materializmas), svarstymus apie komunizmą nustumiant į antrąjį

⁴⁰ Andrzej Walicki, *Marksizmas ir šuolis į laisvės karalystę: Komunizmo utopijos istorija*, iš lenkų kalbos vertė Kazys Uscila, Vilnius: Mintis, 2005, p. 610.

planą. Tačiau žvelgiant į tai, kaip konkrečiai buvo interpretuojamas ideologijos konceptas, tampa akivaizdu, kad Meškauskas ir Karosas išliko sovietinės ortodoksijos ir vadovėlinės scholastikos rėmuose, o štai Lozuraitis aštunto ir ypač devinto dešimtmečio tekstuose labiau linko prie ideologijos kaip melagingos sąmonės apibrėžimo ir šia prasme grįžo prie Marxo. Iš trijų nagrinėtų autorių arčiausiai revizionizmo buvo Lozuraitis, tačiau sunku būtų teigti jį išėjus į konfrontacinę polemiką su sovietinio marksizmo sistema (juo labiau kad ir patys to, kas priimtina, rėmai vėlyvučiu sovietmečiu buvo gerokai laisvesni).

Išvados. Marksizmas savo ištakose pradėjo pažadu išsivaduoti iš ideologijos, tačiau sovietinio marksizmo atveju baigė tuo, su kuo labiausiai kovojo jo pirmeiviai – ideologija (tiek teoriškai, tiek praktiškai). Kaip parodyta šiame straipsnyje sovietiniame marksizme ideologijos sąvokos vartojimas buvo taip išplėstas, kad jis pradėjo apimti vis daugiau socialinio gyvenimo reiškinių ir todėl pradėtas taikyti autoreferentiškai. Klasikinio marksizmo ideologijos kritiką galima lygiai sėkmingai pritaikyti ir sovietinės santvarkos, jos oficialiai deklaruotos ideologijos kritikai. Galiausiai sovietinio marksizmo pretenzijos į mokslumą dar labiau struktūriškai komplikavo ideologijos ir marksistinės ideologijos sąvokas.

Sąvokinis ideologijos daugiaprasmiškumas gerai atsispindėjo vieno iš ryškiausių ir autoritetingiausių Sovietų Lietuvos marksistų Eugenijaus Meškausko bei jo mokytinių Justino Karoso ir Albino Lozuraičio veikaluose. Akivaizdu, kad jų pozicijų išsiskyrimas buvo sąlygotas skirtingo požiūrio į tai, ką apima marksistinė teorija, kiek ji turi būti orientuota į mokslą ir mokslumą ar kiek jai būdingas politinis ir vertybinis angažuotumas. Meškauskas, laikydamasis scientistinės sovietinio marksizmo interpretacijos, mėgino iš naujo perinterpretuoti dar iš esmės stalininei ortodoksijai būdingą „mokslinės ideologijos“ idėją. Karosas, nors ir atskyrė skirtingus ideologijos koncepto lygmenis (episteminių ir vertybinių), ideologijos teisingumą buvo linkęs remti jos „moksliskumu“, o Lozuraitis šiuos skirtingus marksistinės ideologijos aspektus atribojo ryškiausiai ir, kas nebūdinga sovietiniam marksizmui, nesiekė jų sutaikyti, ideologiją klasikinio marksizmo dvasioje siejo su klaidingu, iškreiptu mąstymu, todėl šia prasme labiausiai nutolo nuo sovietinio marksizmo vadovėlinės scholastikos.

THE IDEOLOGICAL PROBLEM IN SOVIET MARXISM AND
THE SILENT POLEMIC IN 'THE SCHOOL OF MEŠKAUSKAS'

Summary

The paper deals with the concept, evolution, and reception of ideology in Soviet Marxism as they appear in the texts by the Lithuanian Marxists Eugenijus Meškauskas, Justinas Karosas, and Albinas Lozuraitis, and with the differences in their interpretations. The author holds the view that in the Marxist theory, the definition of ideology far from unambiguous. Karl Marx and Friedrich Engels referred to ideology as distorted and false consciousness and as an ideological system that justifies the existing *status quo* of the society. They saw ideology as the superstructure formed by the material base, which is dependent on the relations of production and other 'objective' social factors. The attitude to ideology changed radically in Soviet Marxism, which started referring to itself as an ideology among other ideologies validating its advantage by the party spirit, 'fair' social engagement, and its ostensible scientific nature (the transformation was eventually carried out after Stalin had codified the 'orthodoxy' of Marxism-Leninism). This gave rise to interpretational and theoretical problems in attempting a reconciliation of these contradictory elements in Soviet ideological conception. Eugenijus Meškauskas, one of the most influential and prominent Marxists in Soviet Lithuania, emphasised the aspect of the scientific nature of Marxist ideology, while his disciples chose different approaches. Karosas tried to reconcile the ostensible scientific element in Marxism with the party spirit, and Lozuraitis made attempts at separating these elements by imparting more significance not to cognitive aspects but to those of value engagement. However, none of them crossed the boundaries of the concept of Marxist ideology that was permitted by the officially-established scholastic version of Soviet Marxism.